

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI  
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

---

*Əlyazması hüququnda*

**VÜQAR ZAKİR OĞLU ABBASOV**

**ÖZƏL SEKTORUN İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN  
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

**İxtisas: 5311.01- Müəssisələrin təşkili və idarə olunması**

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi  
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

**AVT O R E F E R A T I**

**NAXÇIVAN – 2015**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:**

**Ağarza Ağahəsən oğlu Rüstəmov**  
İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi opponentlər:**

**Ə.X.Nuriyev**  
AMEA-nın müxbir üzvü,  
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

**E.E.Məmmədzadə**  
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Aparıcı təşkilat:**

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və  
Sənaye Nazirliyi İqtisadi İslahatlar  
Elmi-Tədqiqat İnstitutunun  
“Regionların davamlı inkişaf problemləri” şöbəsi

Müdafiə 26 sentyabr 2015-ci il saat \_\_-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01 211 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76,  
AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “\_\_” iyun 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.211 Dissertasiya  
Şurasının elmi katibi:**

**dosent E.A.Şıxəliyev**

## İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

**Mövzunun aktuallığı.** Azərbaycan Respublikasında özəl sektorun inkişaf strategiyasının əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşmasına mühüm təkan vermişdir. Beləliklə, iqtisadiyyatın bütün sferalarında bu fəaliyyətin hüquqi və iqtisadi bazası tədricən möhkəmlənmiş, milli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması istiqamətində səmərəli işlər görülmüşdür. Heydər Əliyev kursunun ən layiqli davamçısı, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən müvafiq siyasətdə yeni dövr başlamışdır. Ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən uğurlu islahatlar özəl sektordan istifadə imkanlarını xeyli genişləndirmiş, bu fəaliyyətin ən mühüm daşıyıcıları olan milli sahibkarlıq subyektlərinin geniş, çoxşaxəli istiqamətləri formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, dövlətin göstərilən istiqamətlərə uyğun həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində, ÜDM-də özəl sektorun payı artıq 83%-i ötüb keçmiş, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində sahibkarlığın tarazlı və dayanıqlı inkişafı siyasətinə üstünlük verilməyə başlanmışdır. Dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət regionların malik olduqları təbii-iqtisadi, elmi-texniki və əmək potensialından daha səmərəli surətdə istifadə olunması imkanları yaratmışdır.<sup>1</sup>

Təhlillər göstərir ki, ötən dövr ərzində ölkədə özəl sektorun fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan əsas qanunların qəbul edilməsi, sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsinin gücləndirilməsi, göstərilən fəaliyyətə mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi, lisenziya verilən fəaliyyət növlərinin sayının azaldılması və bu kimi digər vacib məsələlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar ölkə Prezidenti tərəfindən çoxsaylı fərmanlarının imzalanması, məqsədli Dövlət Proqramlarının qəbulu və həyata keçirilməsi kimi mühüm tədbirlər - özəl sektorun dayanıqlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, gələcəkdə onun inkişafın davamlılığının təmin olunması üçün də geniş imkanlar açmışdır.

Həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizin digər regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən aqrar sahənin dirçələrək təşəkkül tapmasına, bütövlükdə isə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına böyük və müsbət təsir göstərmişdir. İqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləş-

<sup>1</sup> Aqrar sahədə dövlət lizinq şirkətlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə əlavə dəstək verilməsi barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Xalq qəzeti, 2009, s. 3.

dirilməsi və yeni özəl təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasının təşviq edilməsi yolu ilə azad sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdırılması - həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu onunla şərtlənir ki, özəl sektorun inkişafı bazar münasibətləri şəraitində davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsi hesab olunur. Eyni zamanda, qloballaşma proseslərinin və elmi-texniki tərəqqinin intensivləşməsi ilə müşayiət olunan müasir dövrdə sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi ölkələrin beynəlxalq rəqabət gücünü də müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və onun fəaliyyət mexanizminin daim təkmilləşdirilməsi, iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının araşdırılması obyektiv zərurətdən irəli gəlir və bu, iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən olan kənd təsərrüfatının əsas problemlərindən birini təşkil edir. İstehsal proseslərini həyata keçirmək üçün lazımi maddi-texniki bazaya, dövriyyə vasitələri əldə etmək üçün kifayət qədər sərbəst maliyyə və digər vəsaitə, məhsullarını satmaq üçün təminatlı bazara malik olmayan aqrar sahibkarların səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün yolların axtarılması - günün vacib məsələsi kimi qarşıda durur. Bu baxımdan, aqrar sahədə sahibkarlığın iqtisadi mexanizmində zəruri amillərdən dolğun istifadə etmək və fəaliyyət imkanlarının təkmilləşdirilməsi məsələləri - həmişə olduğu kimi, bu gün üçün də gündəmdə duran və həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bunula yanaşı, regional şəraitdə aqrar sahibkarlığın formalaşdırılması və inkişafının, həmçinin onun əsas elementlərinin vəzifə və funksiyalarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar isə müəllifə imkan vermişdir ki, həmin işi dissertasiya mövzusunun tədqiqat obyekti kimi seçsin.

**Problemin öyrənilməsi vəziyyəti.** Məlumdur ki, ölkə iqtisadiyyatında olduğu kimi, Naxçıvan MR iqtisadiyyatının səmərəli bazar münasibətlərinə uyğun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aqrar sahədə aparılan islahatlar öz nəticələrini artıq vermiş, müxtəlif mülkiyyət mənsublu sahibkarlıq qurumları təşəkkül tapmışdır. Təbii ki, onların daha da inkişaf etdirilməsi və fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi dövlətimizin strateji maraqları çərçivəsindədir.

Ümumiyyətlə, özəl sektorun formalaşması və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə onun fəaliyyət mexanizminin araşdırılması məsələsi dünya və ölkə iqtisadçılarının həmişə diqqət mərkəzində olmuş və olaraq da qalır. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında problem məsələlər inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin iqtisadçı alimlərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu fəaliyyətin müxtəlif formaları və əsas istiqamətlərinin elmi-nəzəri əsasları A.Smit, J.B.Sey, J.Şumpeter, F.Kotler, J.Jan-

Jak Lamber, Riçard L. Kolz, həmçinin müasir rus iqtisadçıları L.İ.Abalkin, A.A.Nikonov, V.A.Tixonov, A.R.Vasilenko, A.N.Borisenko, V.F.Başmaçnikov, V.P.Loqinov, P.C.Baklanov, A.S.Zayçenko, A.N.Lyukşinov və digərləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən isə Z.Ə.Səmədzadə, İ.H.Aliyev, H.B.Allahverdiyev, S.V.Salahov, İ.V.Əhmədov, İ.H.İbrahimov, H.A.Xəlilov, R.Ə.Balayev, G.Ə.Gənciyev, A.A.Rüstəmov, A.İ.Şirəliyev, V.M.Niftullayev, Ə.Ç.Verdiyev, İ.Ş.Qarayev, T.A.Abbasov, N.H.Əhmədov, A.F.Abbasov və başqaları özəl sektorun inkişafı, yeni təsərrüfat mexanizminin qurulması, onun iqtisadi səmərəliliyi və inkişaf yolları haqqında çoxsaylı araşdırmalar aparmış, məqalə və monoqrafiyalar hazırlayıb çap etdirmiş, həmçinin sahibkarlıq mühitinin formalaşması, xüsusən də regionlarda onun fəaliyyətinin təşkilatı-hüquqi formaları, iqtisadi mexanizmi, iqtisadi səmərəliliyi və inkişaf yolları haqqındakı sanballı tədqiqatlarına əsaslanaraq dəyərli əsərlər yazmış, monoqrafiya və məqalələr dərc etdirmişlər.

Bununla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun yeri, onun məzmun elementlərinin təşəkkülü və idarə olunması, təkmilləşdirilməsi, o cümlədən regional şəraitdə qeyd olunan sektorun dayanıqlı inkişafı kimi mühüm məsələlər tam və yetərincə tədqiq olunmamışdır. Yuxarıda göstərilənlər, bir çox regionlarda kənd təsərrüfatının timsalında daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu baxımdan, qeyd olunan şəraitdə özəl sektorun, xüsusən də aqrar sahədə bu fəaliyyətin daha səmərəli, modernləşmə tələblərinə uyğun təşəkkülü və inkişaf etdirilməsi, onun məzmun elementlərinin düzgün formalaşdırılması, bununla yanaşı idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi kimi mühüm istiqamətlərinin öyrənilməsi obyektiv zərurət kimi qarşıda durduğu üçün, müəllif mövzunu dissertasiya işi kimi tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın məqsədi Naxçıvan Muxtar Respublikasının timsalında özəl sektorun, xüsusən də aqrar sahədə onun fəaliyyət mexanizminin nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq olunması əsasında onun müasir vəziyyətini təhlil etmək və təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməklə, elmi cəhətdən əsaslandırılmış konkret nəticə və təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- özəl sektorun fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji məsələlərinin araşdırması əsasında, onun mahiyyət və məzmun elementlərinin öyrənilməsi;
- regionlarda özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin formalaşması xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması;
- regional şəraitdə aqrar sahədə özəl sektorun müxtəlif formalarının

təşəkkülü və inkişafının mövcud vəziyyətinin ətraflı təhlil edilərək qiymətləndirilməsi;

- aqrar sahədə özəl sektorun fəaliyyət mexanizmini şərtləndirən iqtisadi amillərin müəyyən edilərək, onlardan səmərəli istifadə prinsiplərinin aşkar olunması;

- Naxçıvan MR-ın timsalında, özəl sektorun inkişafına dövlət yardımının gücləndirilməsi zəruriliyinin əsaslandırılması və bu fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin tədqiq edilməsi;

- özəl sektorun fəaliyyət mexanizmində maliyyə-kredit amillərindən istifadənin təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırılması;

- özəl sektorun fəaliyyətinin gücləndirilməsində aqrar - bank sisteminin yenidən qurulması məsələlərini öyrənilməsi;

- Naxçıvan MR-ın timsalında, özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün, iqtisadi amillərdən səmərəli istifadə ilə bağlı konkret nəticə və təkliflərin işlənilib hazırlanması və s.

**Tədqiqatın predmeti.** Tədqiqatın predmetini özəl sektorun fəaliyyətinin imkanlarından istifadənin təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

**Tədqiqatın obyekti** olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən aqrar sahibkarlıq qurumları seçilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri - metodoloji əsasları.** Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını - ölkədə bazar iqtisadiyyatı, özəl sektorun inkişafı və sahibkarlıq münasibətlərinin təşəkkülü ilə bağlı iqtisadçı alimlərin əsərləri, bu sahədə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ - hüquqi aktlar təşkil edir.

Dissertasiya işinin tədqiqi və işlənilib hazırlanması prosesində iqtisadi-statistik, müqayisəli təhlil, müşahidə, dialektik, abstrakt, sintez, dinamika, monoqrafiya metod və üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində, aqrar sahədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə dair mövcud sənədlər əsas götürülmüşdür.

**Tədqiqatın informasiya bazası.** Mövzu üzrə problemin öyrənilməsi, tədqiqi, təhlili və işlənilib hazırlanmasında Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR-ın Kənd Təsərrüfatı, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin və ayrı-ayrı özəl qurumların ilkin materiallarından, digər rəsmi dövlət təşkilatlarının çoxsaylı material və hesabat sənədlərindən də istifadə edilmişdir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- özəl sektorun fəaliyyətinin formalaşmasının mahiyyəti və məzmun elementləri yeni çalarlar baxımdan verilmişdir;

- özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin regional şəraitə uyğun formalaşması xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

- Naxçıvan MR-nın timsalında, regionlarda aqrar islahatların gedişi, bu sahədə özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- kənd təsərrüfatında özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin inkişafını şərtləndirən iqtisadi amillər müəyyən edilmiş və bu amillərdən səmərəli istifadə prinsipləri aşkarlanmışdır;

- aqrar sahədə özəl sektorun davamlı inkişafına dövlət yardımının gücləndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış və onun fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir;

- aqrar sahədə özəl sektorun fəaliyyət mexanizmində maliyyə-kredit amillərindən istifadənin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir;

- özəl sektorun fəaliyyətinin gücləndirilməsində aqrar bank sisteminin yenidən qurulması məsələləri araşdırılmışdır;

- aqrar sahədə özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün iqtisadi amillərdən səmərəli istifadə ilə bağlı konkret nəticə və təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

**Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.** Tədqiqat nəticəsində müəllifin əldə etdiyi nəticələrə müvafiq olaraq, irəli sürdüyü təkliflərin tətbiqi:

- regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan çoxsaylı aqrar subyektlərin, habelə hüquqi şəxs yaratmaqla bu fəaliyyət növü ilə məşğul olan istehsal qurumlarının səmərəli iqtisadi mexanizminin formalaşdırılmasına və bunun əsasında özəl sektorun fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsinə;

- aqrar sahədə özəl sektorun fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması, səmərəli idarə olunması, yaranan xərclərin uçota alınması, mövcud istehsal istiqamətlərinin səmərəlilik baxımından düzgün qiymətləndirilməsinə, həmçinin bu fəaliyyətin mütəmadi təhlilinə şərait yarada bilər və s.

**Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi.** Dissertasiya işinin əsas müddəaları və irəli sürülən bir sıra əməli təkliflər “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransda, ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransda, həmçinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İqtisadiyyat seriyası), AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, Rusiya Federasiyasında nəşr edilən beynəlxalq resenzuyalı jurnal və s. məqalələrdə əks olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri Naxçıvan Muxtar Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim olunmuş və tətbiq üçün qəbul edilmişdir (məktub № 02/543, 16 iyun 2015).

**Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu.** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, həmçinin problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti səciyyələndirilmiş, onun informasiya bazası, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və nəticələrin tətbiqi göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Özəl sektorun fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsasları**” adlanan birinci fəslində özəl sektorun fəaliyyətinin formalaşmasının mahiyyəti və əsas məzmun elementləri, həmçinin regionlarda özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin formalaşması xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Özəl sektor – ölkə iqtisadiyyatının xüsusi mülkiyyətə əsaslanan hissəsidir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, özəl sektorun inkişafı istiqamətində fundamental əhəmiyyət kəsb edən işlərin görülməsi – yeni iqtisadi sistemin formalaşmasında mülkiyyət münasibətlərinin və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, təşəbbüskarlıq fəaliyyətinə diqqətin artırılması zərurəti yaranmışdır. Hansı sahələrin mütləq özəlləşdirilməsi, hansı sahələrin isə dövlət mülkiyyətində saxlanılması, bununla yanaşı özəlləşdirilən sahələrin necə qiymətləndirilməsi olduqca vacib məsələlərdən idi. Bu sektorun sürətli və davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi – bazar münasibətləri şəraitində hər bir ölkə iqtisadiyyatının genişlənməsinin ən mühüm atributlarından birini təşkil edir. Çünki, bu zaman qeyri-neft sektorunun, xüsusən də kiçik və orta biznesə əsaslanan istehsal sahələrinin imkanları genişlənir. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin göstərdiyi kimi, “... özəl sektorda istehsal nə qədər artarsa, birincisi, Azərbaycanın iqtisadi potensialı bir o qədər yüksələcək, inkişaf edəcəkdir. İkincisi, Azərbaycanın gəlirləri artacaq, bu istehsaldan dövlətə gələn gəlirlər çoxalacaqdır. Bu gəlirlər də insanların rifah halının yaxşılaşdırılmasına, maaşların yüksəldilməsinə sərf olunacaqdır”. Onun bilavasitə təşəbbüsü və müdrik məsləhətləri ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, o cümlədən özəlləşdirmə prosesləri nəticəsində yeni mülkiyyətçilər sinfi yaranmış, sahibkarlıq fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının mühüm hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Özəl sektorun formalaşması və inkişafı həm də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə, özlərinin cavabdehliyi və

əmlak məsuliyyəti ilə (yaxud hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından) qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti başa düşülür. O, mürəkkəb iqtisadi məzmunla malikdir. Bir tərəfdən, bu fəaliyyət növü mühüm iqtisadi kateqoriya kimi sosial-iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növləri üzrə bir-birilə əlaqəyə girən bazar subyektləri arasındakı çoxsahəli qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. Digər tərəfdən o, səmərəli təsərrüfatçılıq tipi hesab olunur. Üçüncü tərəfdən isə, sahibkarlıq fəaliyyətini mütərəqqi iqtisadi təfəkkür kimi qiymətləndirmək olar.

Qeyd olunur ki, sahibkarlıq hər şeydən əvvəl iqtisadi kateqoriyadır. Belə ki, o, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növləri üzrə bir-birləri ilə iqtisadi əlaqələrə girən bazar subyektləri arasında çoxsahəli qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. İkincisi, sahibkarlıq səmərəli təsərrüfatçılıq tipidir, çünki ən az məsərəflərlə, əməyin və istehsalın təşkilinin ən səmərəli metodlarını tətbiq etməklə iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməyə yönəlmişdir. Üçüncüsü, sahibkarlıq mütərəqqi iqtisadi təfəkkürdür, çünki öz subyektlərində əsasən tələbatla uyğun məhsullar istehsal etmək və satmaq, istehlakçılara yüksək keyfiyyətli xidmət göstərmək kimi hissələri tərbiyə edir (əks təqdirdə məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti, kəmiyyəti, qiyməti və s. göstəricilərinin istehlakçıların tələblərindən bu və ya digər formada uzaqlaşması, hər şeydən əvvəl, sahibkarın özünə mənfi təsir edir və son nəticədə onun müflisləşməsinə gətirib çıxarır).

Nəhayət, sahibkarlıq öz subyektlərinə doğruluq, düzlük kimi mədəni, etik davranış hissələri aşılayır. Belə ki, istehlakçıları hər hansı bir şəkildə aldatmaq, onlara fırıldaq gəlmək və s. yaramaz hərəkətlər gec-tez ictimaiyyətə məlum olur, bununla da sahibkar cəmiyyətdə öz nüfuzunu itirir. Belə bir hal bankların, işgüzar klubların qapılarını onun üzünə bağlayır, başlıcası isə, istehlakçıların ondan üz döndərməsinə səbəb olur ki, bu da son nəticədə sahibkarın öz iqtisadi fəaliyyətini dayandırmasına, bəlkə də iflasına gətirib çıxarar. Doğruluq, düzlük kimi digər bazar subyektlərinə münasibətdə rəqabətin haqsız metodlarından çəkinmək, tabeliyində olan işçilərə vicdanla yanaşmaq, xeyriyyəçilik tədbirlərində yaxından iştirak etmək və digər xüsusiyyətlər sahibkarlığın mədəni, etik normalarından hesab olunur.

Aqrar sahədə özəl sektorun inkişafı şəraitində əhəlinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi - mövcud bazarın səmərəli təşkil edilməsi və onun daha da inkişaf etdirilməsindən çox asılıdır. Belə ki, bazar münasibətləri şəraitində yeni yaradılan və fəaliyyət göstərən özəl sektor subyektləri arasında azad rəqabətə əsaslanan iqtisadi münasibətlər formalaşır. Səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşdırılması - aqrar islahatların daha

da dərinləşdirilməsini, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını və inkişafını zəruri edir.<sup>1</sup>

Göstərilir ki, dövlətin regional siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri - aqrar sahədə özəl sektorun, sahibkarlığın hərtərəfli inkişaf etdirilməsidir. Ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının ödənilməsində həmin sahə mühüm yer tutur. Xüsusilə, Azərbaycanda emal sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və onun genişləndirilməsi - bu sahənin inkişafından daha çox asılıdır. Artıq ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə müxtəlif mülkiyyətli, xüsusən də özəl sahibkarlıq qurumları - holdinqlər, aqrofirmalar, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir. Bu gün onlar nəinki daxili tələbatın əksər hissəsini ödəyirlər, hətta emal etdikləri yüksək keyfiyyətli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyi ilə xarici bazarlara çıxırlar.

Özəl sektorun regional xüsusiyyətləri, onun fəaliyyət növünə və inkişafına təkan verən regionun mövcud potensialının xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Buraya aqrar bazar xüsusiyyətlərinə uyğun gələn sahibkarlıq fəaliyyətini, həmçinin istehsal edilən əsas məhsulların emalına, ixracatına və istehlakına uyğun olan inkişaf meyillərini aid edə bilərik. Müşahidələr göstərir ki, aqrar sahibkarlıq - əhatə dairəsinə görə resursların tərkibinin böyük hissəsini özündə birləşdirdiyi, həmçinin daha çox iş qüvvəsini əhatə etdiyi və bazarda əmətə, xidmət, tələb və təklifi formalaşdırdığı üçün, təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasında aparıcı həlqə rolunu oynayır. Aqrar sahibkarlığın mövcud təsərrüfat formaları onların hər bir regionun malik olduğu resurslara və əhəli tələbatının konkret xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Fəsilə qeyd edildiyi kimi, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli və intensiv inkişafına nail olunması - ilk növbədə, ölkə üzrə regional iqtisadi disproporsiyaların və kənd əhalisi arasında işsizlik meyillərinin aradan qaldırılması, ənənəvi istehsal və emal sahələrinin dirçəldilməsi baxımından önəmlidir. Bu sahədə istehsal prosesinin səmərəliliyinin təmin olunması - çoxsaylı komponentlərin, o cümlədən toxum və əkin materiallarının, kimyəvi vasitələr və gübrələrin, texnika və maşınların, həmçinin digər zəruri elementlərin özəl sektor iştirakçıları tərəfindən real əldə edilməsi, eləcə də onların istehsal etdikləri hazır məhsulların bazara çıxarılması imkanları ilə birbaşa bağlıdır. Xüsusən də regionlarda aqrar sahibkarlığın davamlı inkişafına təsir göstərən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də, bu sahədə daxili bazarın qorunması və ixraca yardımın stimullaşdırılmasıdır. Fikrimizcə, daxili bazarın qorunması - yerli istehsalçıların

<sup>1</sup> Abbasov T.A. Aqrar bazar və sahibkarlığın regional inkişaf istiqamətləri. Bakı: ADPU, 2006, s. 245.

obyektiv iqtisadi maraqları və mövcud ehtiyacları nəzərə alınmaqla, beynəlxalq təcrübədə sınaqdan keçirilmiş mexanizmlərə əsaslanmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə kiçik, orta və iri sahibkarlıq müəssisələrinin vahid bir iqtisadi sistemin tərkib hissələri kimi inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas məsələlərindəndir. İşgüzar fəaliyyətin bu formalarının maraqlarının ümumiliyi, inteqrasiyanın həyata keçirilməsi üçün obyektiv zəmin yaradır. Bu baxımdan, fikrimizcə kiçik, orta və iri sahibkarlıq qurumları arasında əməkdaşlığın təşkilati formalarının düzgün müəyyənəndirilməsi və həmin əlaqələrin real olaraq yaradılması aktual məsələlərdən hesab edilir. Ölkə hökumətinin 18 dekabr 2009-cu il tarixli qərarı ilə, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənəndirilməsi meyarlarının hədəfləri yeni redaksiyada təsdiq edilmiş, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən olunması metodikasının hazırlanmasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmış və beynəlxalq qurumların tövsiyələri nəzərə alınmışdır.<sup>1</sup>

Qərara əsasən, sənaye və tikintidə işçilərin sayı 50 nəfərdən az və illik dövriyyəsi 500 min manata, kənd təsərrüfatında işçilərin sayı 25 nəfərdən az və illik dövriyyəsi 250 min manata, topdansaş ticarətdə işçilərin sayı 15 nəfərdən az və illik dövriyyəsi 1 milyon manata, pərakəndə satış ticarət, nəqliyyat, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyət növlərində işçilərin sayı 10 nəfərdən az və illik dövriyyəsi 250 min manatadək olan müəssisələr kiçik sahibkarlıq subyektləri hesab olunurlar. Bunu aşağıdakı cədvəldən də müşahidə etmək mümkündür.<sup>2</sup>

**Cədvəl 1. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənəndirilməsi meyarlarının hədləri**

| Sahibkarlıq kateqoriyası                                                       | İşçilərin orta siyahı sayı (nəfər) | İllik dövriyyə (ƏDV, aksiz daxil olmadan) |
|--------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------|-------------------------------------------|
| Sənaye və tikinti                                                              | < 50                               | ≤ 500 min manat                           |
| Kənd təsərrüfatı                                                               | < 25                               | ≤ 250 min manat                           |
| Topdansaş ticarət                                                              | < 15                               | ≤ 1 mln. manat                            |
| Pərakəndə satış ticarət, nəqliyyat, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyət növləri | < 10                               | ≤ 250 min manat                           |

<sup>1</sup> Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı. (kollektiv monoqrafiya). Bakı: Elm, 2009, s. 271.

<sup>2</sup> Azərbaycanda kooperasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Kooperasiya, 2008, s. 146.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı **“Regionlarda özəl sektorun inkişafının mövcud vəziyyəti və qiymətləndirilməsi”** adlanır. Bu fəsildə kənd təsərrüfatında islahatların gedişı, özəl sektor formalarının yaranması və inkişafının mövcud vəziyyəti, regional şəraitdə özəl sektorun iqtisadi mexanizmini şərtləndirən amillər, həmçinin regionlarda özəl sektorun səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Əvvəlki fəsildə də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında, o cümlədən onun ən mühüm sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında milli sahibkarlıq konsepsiyası və strategiyasının əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu proses respublikada bazar münasibətlərinin və özəl sektorun formalaşmasına mühüm təkan verilmişdir. Ölkədə tədricən iqtisadiyyatın bütün sferalarında, o cümlədən kənd təsərrüfatında özəl sektorun fəaliyyətinin hüquqi-iqtisadi bazası möhkəmlənmiş və milli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması istiqamətində səmərəli addım atılmışdır. Nəzərə alaraq lazımdır ki, Azərbaycanda özəl sektorun formalaşması hələ 1992-ci ildə, Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə, onun bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Culfa rayonunda həyata keçirilmişdir. Belə ki, respublikamızda ilk dəfə olaraq, keçmiş ictimai təsərrüfatlarda aqrar islahatlara başlanılmış və yeni özəl təsərrüfat qurumları yaradılmışdır. Bu təcrübə isə, sonralar ölkəmizdə aqrar islahatların aparılmasına hazırlıq dövründə nümunə rolunu oynamış və müxtəlif bölgələrdə özəl təsərrüfatların yaradılması ilə nəticələnmişdir.<sup>1</sup>

Böyük öndərin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycanın aqrar bölməsində, ümumiyyətlə iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, özəl bölmənin inkişafına yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şəraitin yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir”.

2003-cü ildən başlayaraq, dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən dövlətin sahibkarlıq siyasətində yeni bir dövr başlamışdır. İqtisadiyyatın bütün sferalarında aparılan uğurlu islahatlar sahibkarlıq fəaliyyətinin intensiv xarakterini daha da artırmış, bu dövrdə milli sahibkarlıq konsepsiyası və strategiyasının geniş və çoxşəhəli istiqamətləri formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə milli sahibkarlıq konsepsiyası və strategiyasının geniş və çoxşəhəli istiqamətləri təşəkkül taparaq, xeyli inkişaf etmişdir. Bu zaman əldə olunan nailiyyətlər sırasında - qeyri-neft sektorunda, o cümlədən özəl sektorda daya-

<sup>1</sup>Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar münasibətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi. (kollektiv monoqrafiya). Bakı: Elm, 2006, s. 137.

nıqlı inkişafın sürətləndirilməsi, əlverişli maliyyə mühitinin yaradılması, regionlarda istehsal və iqtisadi fəaliyyətin sürətli inkişafı, bu sahədə stimullaşdırıcı addımların atılması, ölkədə yoxsulluğun əhəmiyyətli şəkildə aşağı salınması və normal məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. kimi məsələləri aid edə bilərik.

Ölkənin bütün regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da həyata keçirilən aqrar islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, özəl sektorun yeni yaradılan formaları – sahibkarlıq qurumları öz maddi-texniki imkanlarına görə daha mükəmməl olsunlar və bu prosesdə iri texnoloji istehsalın xüsusi mülkiyyətlə səmərəli uzlaşması baş versin. Çünki ayrılıqda fəaliyyət göstərən fermerlər özlərinin hüquqi - təşkilati formasına və rentabellik göstəricilərinin müəyyən səviyyəsi ilə uğurlu təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə nail olsalar da, ixtisaslaşdırılmış iri kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə ciddi rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik deyillər. Ona görə də təsərrüfatçılığın rəqabətə davamlı formaları – xüsusi mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən, klasterial inkişafa və aqrar kooperasiyaya əsaslanan, əməyin daha səmərəli şəkildə təşkil olunduğu özəl sahibkarlıq qurumlarının inkişafı və fəaliyyətlərinin mütəmadi şəkildə təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin səmərəli və dayanıqlı inkişafı tələblərinə uyğun olaraq, muxtar respublikada həyata keçirilən torpaq islahatı başa çatdırılmışdır. Bütövlükdə, aparılan islahatlar nəticəsində Naxçıvanda ümumi torpaq sahəsinin 10,5%-i xüsusi mülkiyyətə, 56,3%-i bələdiyyə mülkiyyətinə verilmiş, 33,2%-i isə dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır. Ümumiyyətlə, 536,3 min hektarlıq ümumi torpaq sahəsinin 176,9 min hektarı, yaxud 33%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Onların 14,5 min hektarı və ya 8,2%-i həyatı sahələrin payına düşür. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 56,4 min hektarı və ya 31,9%-i isə suvarılan torpaqlardır.<sup>1</sup>

Təhlillər göstərir ki, aparılan aqrar islahatlar və struktur dəyişiklikləri nəticəsində ət, süd, çörək, meyvə-tərəvəz, tütün və s. ilə məşğul olan müəssisələrin özəlləşdirilməsi və ya səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi nəticəsində, muxtar respublikada özəl sektor və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün münbit şəraitin yaradılmış, göstərilən sahəyə həm daxili, həm də xarici iş adamları və beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən xeyli investisiya qosulmuşdur.

Etibarlı ərzaq təminatı iqtisadi sabitliyin və sosial dayanıqlılığın başlıca şərti olmaqla, iqtisadi təhlükəsizliyin əsas komponentlərindən hesab olu-

nur. Məhz bu baxımdan, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2008-ci il 17 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi muxtar respublikanın hər bir sakininin daha sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün qəbul edilmiş normalar əsasında ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Aşağıdakı cədvəldə, Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatında həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq məhsulları üzrə ümumi məhsul istehsalını əks etdirən cədvəl verilir:<sup>1</sup>

**Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu**  
(faktiki mövcud qiymətlərlə, min manat)

| İllər | Cəmi      | o cümlədən            |                         |
|-------|-----------|-----------------------|-------------------------|
|       |           | bitkiçilik məhsulları | heyvandarlıq məhsulları |
| 1995  | 38572, 2  | 22296, 0              | 16276, 2                |
| 2000  | 54497, 7  | 34871, 2              | 19626, 5                |
| 2001  | 58596, 6  | 37720, 4              | 20876, 2                |
| 2002  | 64297, 0  | 41743, 8              | 22553, 2                |
| 2003  | 71822, 2  | 43683, 9              | 28138, 3                |
| 2004  | 78054, 9  | 42931, 0              | 35123, 9                |
| 2005  | 98255, 1  | 59513, 4              | 38741, 7                |
| 2006  | 109005, 1 | 67174, 9              | 41830, 2                |
| 2007  | 122415, 9 | 68706, 7              | 53709, 2                |
| 2008  | 153417, 5 | 93927, 2              | 59490, 3                |
| 2009  | 185117, 2 | 116396, 7             | 68720, 5                |
| 2010  | 247126, 6 | 156037, 2             | 91089, 4                |

<sup>1</sup> Xeyirxəbərov İ.M. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, aqrar – sənaye və qida sektorunun hazırkı durumu və inkişaf perspektivləri üzrə Yekun Hesabat. Bakı: ATİB, 2009, s. 31.

<sup>1</sup> Azərbaycanda kooperasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri (məqalələr toplusu). Bakı: Kooperasiya, 2008, s. 216.

|      |           |           |           |
|------|-----------|-----------|-----------|
| 2011 | 296117, 0 | 192998, 8 | 103118, 2 |
| 2012 | 318836, 0 | 211595, 0 | 107241, 0 |
| 2013 | 337127, 2 | 222964, 2 | 114163, 0 |
| 2014 | 355156, 7 | 229646, 2 | 125510, 5 |

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun həcmi 2014-cü ildə, 1995-ci ilə nisbətən 9,2 dəfə və yaxud müqayisəli qiymətlərlə 316 milyon 584,5 min manat artmışdır. Bu göstərici bitkiçilik məhsulları üzrə 10,3 dəfə (207 milyon 350,2 min manat), heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 7,7 dəfə (109 milyon 234,3 min manat) təşkil etmişdir.

Təhlillər göstərir ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal həcmində artırılmasına yönəldilmiş və Muxtar Respublikanın aqrar iqtisadiyyatı üçün çox vacib olan özəl sektor qurumlarının - fərdi sahibkar təsərrüfatlarını yaradılması, regionda daxili aqrar bazarın sürətli inkişafına təkan vermişdir. Xüsusən də son illər ərzində ərzəq məhsullarının istehsalı üzrə Naxçıvanda yeni işə salınmış və fəaliyyətləri bərpa edilmiş sahibkarlıq qurumlarının səmərəli fəaliyyəti nəticəsində, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qiymətlərində yüksəlmə meyilləri baş verməmiş, əksinə aşağı düşmüşdür.

Bununla yanaşı, regional xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşmışdır. Region əhalisinə xas olan yüksək işgüzar fəallıq, mövcud gəlirlərin və ümumi həyat səviyyəsinin artması ilə yanaşı, yeni və modern istiqamətlər üzrə özəl sektorun səmərəli fəaliyyətinə imkan verir. Ümumiyyətlə, hazırda muxtar respublikada liberal bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq, özəl sektorun inkişafına yönəldilmiş məqsədyönlü islahatlar – sahibkarlıq subyektlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tərkibinin sürətli artımını şərtləndirməkdədir. Statistik məlumatlara görə, muxtar respublikanın ümumi daxili məhsul istehsalında özəl bölmənin payı 2014-cü ildə 87,2% təşkil etmişdir. Özəl sektorun və yerli istehsal sahələrinin sürətli inkişafı nəticəsində, həmin ildə muxtar respublikada 352 növdə məhsul istehsal olunmuşdur ki, onların 117 növünü ərzaq, 235 növü nü isə qeyri-ərzaq məhsulları təşkil edir. Diqqəti cəkmək məqam odur ki, 107 növ ərzaq, 229 növ isə qeyri-ərzaq məhsulları olmaqla, bütövlükdə 336 növdə məhsula olan tələbat yerli istehsal hesabına ödənilir. Sözsüz ki, bu prosesdə özəl sektorun böyük rola malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif iqtisadi sahələr üzrə böyük həcmli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə əlverişli maliyyə təminatının yaradılması, lazımı maliyyə resurslarının cəlb olunması və səmərəli istifadəsi tədbirlərinin təsviq edilməsi, həmçinin sahibkarlığın, sağlam rəqabətin və geniş çeşidli əmtəə bazarının inkişafını təmin edəcək çoxsaylı tədbirlərin işlənilib hazırlanaraq reallaşdırılması - muxtar respublikada həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətini təşkil edir. Qeyd olunan tədbirlər isə, özəl sektor subyektlərinin say tərkibinin davamlı artımını təmin edərək, onların iqtisadi və istehsal proseslərdə daha aktiv fəaliyyətini şərtləndirir. Statistik rəqəmlər göstərir ki, təkcə 2014-cü ildə muxtar respublikada 22 hüquqi və 2796 fiziki şəxs qeydiyyatda alınmışdır.

Özəl sektor strukturlarının kredit resurslarına səmərəli çıxış imkanları davamlı şəkildə yaxşılaşdırılmaqda davam edir. Məsələn, 2014-cü ildə muxtar respublikada sahibkarlıq sektorunun fəaliyyəti üçün verilən kreditlərin həcmi 33 milyon 548 min 500 manat təşkil etmişdir. Verilmiş kreditlərin 21 milyon 482 min 500 manatı fərdi sahibkarlığın inkişafına, 12 milyon 66 min manatı isə yeni istehsal sahələrinin yaradılması və genişləndirilməsinə sərf olunmuşdur. Bütövlükdə isə, muxtar respublikada ötən ildə maliyyə-kredit qurumları tərəfindən iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə 54 milyon 457 min manat həcmində kreditlərin verilməsi təmin edilmişdir. Bu isə 2013-cü ildəki müvafiq göstəricidən 9,4% çoxdur.

Azərbaycanın regionlarında, o cümlədən Naxçıvan MR-da aqrar sahibkarlıq təsərrüfatlarının istehsal-iqtisadi fəaliyyətlərinin təhlili göstərir ki, son illərdə bitkiçilik sahəsilə yanaşı, heyvandarlıq sahəsində də xeyli inkişafa nail olunmuşdur. Belə ki, Muxtar Respublikada mal-qaranın baş sayı artmış, struktur quruluşunda müəyyən keyfiyyət dəyişikliklər aparılmış, hər 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə görə saxlanılan mal-qaranın baş hesabı ilə sayı artmış, mal-qaranın yemə olan tələbatının ödənilməsində və istehsal olunan yemlərin keyfiyyət və kəmiyyətində, strukturunda müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə qənaətbəxş artım templəri müşahidə olunmaqdadır. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatları da təsdiq edir:

**Cədvəl 2. Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton**

| İllər | Ət<br>(kəsilmiş<br>çəkiddə) | Süd   | Yun, (fiziki<br>çəkiddə) | Yumurta, min<br>ədəd |
|-------|-----------------------------|-------|--------------------------|----------------------|
| 2000  | 5271                        | 54248 | 653                      | 45817                |

|      |          |          |        |          |
|------|----------|----------|--------|----------|
| 2001 | 6570     | 55268    | 697    | 42156    |
| 2002 | 6875     | 58863    | 717    | 42251    |
| 2003 | 6879     | 58927    | 793    | 43327    |
| 2004 | 7800     | 62691    | 808    | 45838    |
| 2005 | 8123     | 64818    | 830    | 48300    |
| 2006 | 8597     | 67865    | 853    | 50376    |
| 2007 | 8874     | 70254    | 874    | 52360    |
| 2008 | 9137     | 72042    | 895    | 53438    |
| 2009 | 9352     | 73929    | 917    | 54884    |
| 2010 | 9771     | 75965    | 944    | 64158    |
| 2011 | 9959     | 77119, 6 | 956, 4 | 68229, 5 |
| 2012 | 10319, 4 | 78417, 5 | 967, 5 | 69544, 2 |
| 2013 | 10824, 7 | 78613, 1 | 982, 9 | 69644, 8 |
| 2014 | 10951, 0 | 78929, 4 | 996, 4 | 70260, 8 |

Göründüyü kimi, Muxtar Respublikada son illərdə əsas heyvandarlıq məhsulları bütün parametrlər üzrə artmışdır. Məsələn, 2014–cü ildə, əvvəlki ilə nisbətən kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 126,3 ton, süd istehsalı 316,3 ton, yun istehsalı 13,5 ton, yumurta istehsalı isə 616 min ədəd artmışdır.

Özəl sektorun inkişafı istiqamətində dövlətin güzəştli kreditlərinin verilməsi - davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Regionda fəaliyyət göstərən aqrar sahibkarlıq qurumlarının maliyyələşdirilməsində Naxçıvan MR Sahibkarlığa Kömək Fondunun xüsusi rolu vardır. Bu Fond regionda sahibkarlığın inkişafına həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi, sahibkarlara güzəştli kreditlərlə maliyyə dəstəyinin verilməsi, aqrar sahibkarlara maarifləndirici tədbirlərin təşkil edilməsi, sahibkarlığın informasiya təminatının gücləndirilməsi, rəqabət qabiliyyətli, xüsusilə ixrac yonumlu və idxalı əvəzləyici məhsulların istehsalını və emalını nəzərdə tutan, eləcə də bu sahələrin inkişafını stimullaşdıran infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində, 2014–cü ildə də uğurlu fəaliyyətini davam etdirmişdir. Belə ki, təkcə ötən ildə Naxçıvan MR Sahibkarlığa

Kömək Fondundan 18 layihənin maliyyələşdirilməsinə, ümumilikdə, 6 milyon 30 min manat vəsait sərf edilmişdir. Bununla yanaşı, “Naxçıvan Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin xətti ilə muxtar respublikaya xeyli sayda texnika gətirilmiş və lizinq yolu ilə məhsul istehsalçılarına satılmışdır. Bu isə aqrotexniki qaydaların müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına, əl əməyinin yüngülləşdirilməsinə və bol məhsul istehsalına zəmin yaratmışdır. Hazırda cəmiyyətdə - aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkar və fermerlərin sifarişləri əsasında 20-dən artıq müxtəlif xidmətlər yerinə yetirilir.

**“Regionlarda özəl sektorun fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi”** adlı üçüncü fəsildə isə, özəl sektorun fəaliyyətinə göstərilən dövlət yardımlarının səmərəli tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi, həmçinin bu fəaliyyət mexanizmində maliyyə-vergi amillərindən istifadə və bank-kredit sisteminin yenidən qurulması məsələləri təhlil olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, aqrar sahədə özəl sektorun dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi bir tərəfdən sahənin təkrar istehsal prosesində rolunun artmasının ümumi qanunauyğunluqları ilə, digər tərəfdən isə bu sektorun nümayəndələri tərəfindən cəmiyyət üçün daim zəruri olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının yaradılması ilə şərtlənir. Bu istiqamətdə dövlətin prioritet məqsədi - böyük potensialı olan kənd təsərrüfatının inkişafına hərtərəfli yardım etməkdən, həmçinin əmtəə istehsalçılarını daxili və xarici mənbədən formalaşan təhlükələrdən etibarlı şəkildə müdafiə etməkdən ibarətdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatında özəl sektorun fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatında özəl sektora dövlət qayğısının təkmilləşdirilməsi;
- ərzaq əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımının zərurəti;
- kənd təsərrüfatında vergi güzəştlərini nəzərdə tutan vergiqoyma sisteminin davamlı tətbiqi;
- aqrar sektora yönəlmiş maliyyələşmə, kreditləşmə, sığorta və güzəştli vergiqoyma sistemlərinin bundan sonra da həvəsləndirmə mexanizmləri ilə zənginləşməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixrac proseslərinin tənzimlənməsi və s.

Fəsildə qeyd olunmuşdur ki, regionlarda aqrar islahatlar dərinləşdikcə və yeni keyfiyyət mərhələsinə keçdikcə - bazar infrastrukturunun formalaşması prosesi, habelə regionlarda kəndli sahibkarlarla bank, maliyyə, emal müəssisələri, xidmət təşkilatları və digər bazar subyektləri arasında forma və məzmunca tamamilə yeni iqtisadi münasibətlər güclənir. Yeni istehsal münasibətləri maddi resurslar bazarının formalaşması prosesini sürətləndirir və istehsal amillərindən istifadə olunmasına tələbatı artırır. Lakin kənd təsərrü-

fatı sahibkarları ilə digər bazar subyektləri arasında sivil bazar münasibətlərinin formalaşması prosesinin ləngiməsi, xüsusilə aqrar istehsalçılara xidmət göstərən subyektlərin öz fəaliyyətlərini bazar qanunları səviyyəsində qurması sivil, inkişaf etmiş bazara səmərəli keçid prosesinə mane olur. Bu baxımdan, yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Eyni zamanda, region şəraitində bank-maliyyə orqanları ilə kənd təsərrüfatı qurumları arasında qarşılıqlı münasibətlərə böyük əhəmiyyət verilməsi və onun formalaşdırılmasında sahənin istehsal xüsusiyyətləri nəzərə alınması da mühümlüyü vurğulanmışdır. Göstərilmişdir ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan bütün müəssisələrdə, dövlətin kredit siyasəti başqa strukturlardan fərqli olmalıdır. Sadalanan xüsusiyyətlər nəzarətə alındıqda, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə və kreditdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət etməklə, kreditin vaxtında qaytarılmasına şərait yaranar. Bu da aqrar sahənin, ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişafın və sahibkarlığın daha geniş vüsət almasına əlverişli şərait yarada bilər.<sup>1</sup>

Müşahidələr onu göstərir ki, özəl sektorun normal fəaliyyətini tənzimləyən maliyyə və vergi mexanizmlərinin səmərəli təşkili problemi əsas istiqamətlərdən biri olaraq qalır. Belə ki, maliyyə, vergi ödəmələri, həmçinin bank faizi, qiymətli kağızlar bazarı, investisiya problemləri sahibkarlıq fəaliyyətinin şəraiti və nəticələri kimi formalaşır. Təşkilati quruluş olaraq deyilən iqtisadi mexanizmlər sahibkarlığın inkişafına təsir baxımından qiymətləndirilir. Deyilən iqtisadi və təşkilati mexanizmlərin nəticələri və sahibkarlığa təsiri baxımından prioritet istiqamətləri ayırmaq mümkündür. İlkin anda büdcə-valyuta siyasətinin özəl sektorun inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcənin formalaşmasında özəl sektorun fəaliyyəti - onun ictimai inkişaf dinamikasında rolunu müəyyən edir. O cümlədən, vergi gəlirlərinin həcmində bu fəaliyyətdən gələn gəlirlərin daha üstün artması üçün şərait yaradılır. Büdcə xərclərinin əsas istiqamətlərində sahibkarların iqtisadi mənafeyinin tənzimlənməsi - onlara yardım, investisiya, güzəştlər, rüsumlar, büdcəyə ayırmalar və bazar məhsullara, xammallara qiymət siyasəti formalaşır.

Maliyyə və vergi sistemi, onun əsas mexanizmləri ilə özəl sektorun müvafiq göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqələr hələkət problem olaraq qalır. Belə ki, müəssisələrin maliyyə imkanlarının formalaşmasında gəlirlərin böl-

<sup>1</sup> Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı : Azərneşr, 2003, s. 96.

güsü, vergi normalarının və vergi bazasının hesablanması metodikası indiki şəraitdə problem əhəmiyyətli məsələdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün kapital qoyuluşu, onun mənbələri və istifadəsini tənzim edən mexanizmlərin işlənməsi problemləri vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Vurğulanır ki, Azərbaycan Respublikasında özəl sektora daxil olan qurumların əksəriyyəti kiçik və orta biznesə aid olmaqla, sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləridir. Ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədilə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün tətbiq edilən sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi Bakı şəhərində 4%, digər şəhər və rayonlarda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2% müəyyənəndirilib. Bakı şəhəri istisna olmaqla, ölkənin digər şəhər və rayonlarında vergi ödəyicilərinə müəyyən edilmiş 2%-lik vergi dərəcəsi o halda tətbiq edilir ki, vergi ödəyicisi özünün istehsal sahəsi, daşınmaz əmlakı, və işçi qüvvəsi ilə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş olsun. Ölkənin şəhər və rayonlarında, Naxçıvan MR-də vergi uçotuna alınan, lakin Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri vergini Bakı şəhəri üzrə müəyyən olunan vergi dərəcəsiylə (4%) ödəyirlər. Azərbaycanda sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri olan hüquqi şəxslər ƏDV, mənfəət vergisi və əmlak vergisinin, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər isə, bu fəaliyyət üzrə gəlir vergisi və ƏDV-nin ödəyicisi deyillər.

Göstərilmişdir ki, banklar regional şəraitdə pul axınının və xüsusi ilə kreditlərin hərəkətinin tənzimlənməsi, maliyyə resurslarından və digər cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi, investisiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusən də aqrar iqtisadiyyatın daha yüksək rentabelli istiqamətlərinə yönəldilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmalıdır. Tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılmışdır ki, regionlar səviyyəsində heç də bankların bu səviyyəsi təmin edilməmişdir. Bu baxımdan, regionlarda bazar mühitinin ləng formalaşmasının ən mühüm amillərindən biri də onlar hesab olunur. Hazırda respublikanın pul-kredit sistemində baş verən mühüm struktur dəyişiklikləri regionlarda da bank işinin yenidən qurulmasını, onların idarə edilməsinin təşkili metodlarının yeni aspektdə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu zaman bankmaliyyə orqanları ilə kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında birbaşa qarşılıqlı münasibətlərə böyük əhəmiyyət verilməli və onun formalaşdırılmasında sahənin istehsal xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Bununla yanaşı, sahibkarlıq münasibətlərinə əsaslanan yeni kənd təsərrüfatı qurumlarının yaradılması, digər tərəfdən bank sisteminin təkmilləşdirilməsi – iri yaşayış məntəqələrində özəl bankların təşkili istehsalçı qurumlarla xidmət müəssisələri arasında əlverişli qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin forma-

laşmasına səbəb ola bilər ki, bu da aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişafına təkan verə bilər və s.

Sonda, dissertasiya mövzusunun nəzəri-metodoloji və praktiki tətqiqi nəticəsində, kompleks xarakterli mühüm nəticələr əldə edilmiş və konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə edilən nəticələr və əsaslandırılan təkliflər müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Regionlarda aqrar sahibkarlığın fəaliyyət mexanizminin təşəkkülü və inkişafı xüsusiyyətləri (Naxçıvan MR-ın təmsalında) // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2011, №4, s. 227-231.

2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aqrar sahibkarlığın rolu (Naxçıvan MR-ın təmsalında) / “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Avropa, 2011, s. 366-368.

3. Regional şəraitdə aqrar sahibkarlığın iqtisadi mexanizmini şərtləndirən amillər (Naxçıvan MR-ın materialları əsasında) // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2012, №2, s. 197-201.

4. Формирование и развитие предпринимательской деятельности в аграрном секторе (на примере Нахичеванской Автономной Республики) // Международный на-учно-практический журнал «Наука и бизнес: пути развития», 2013, № 2(20), с. 51-54.

5. Heydər Əliyev və Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı / Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2013, s. 145-149.

6. Özəl sektorun fəaliyyət mexanizmində maliyyə və vergi amillərindən səmərəli istifadə // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2013, № 4, s. 424-429.

Vugar Zakir oğlu Abbasov

## IMPROVEMENT OF THE USE OF OPPORTUNITIES OF THE PRIVATE SECTOR

### SUMMARY

Thesis consists of introduction, three chapters, conclusions and literature list which used.

The urgency of the issue has been predicated, targets and purposes of research was determined in the introduction. Here also shown scientific innovation and practical significance, approbation of results and their use.

There has been investigated the essence and informative elements of the formation of the private sector in detail, as well features of formation of this mechanism in the regions at the first chapter named “Theoretical - methodological basis of the private sector” of the thesis.

There has been analyzed the progress of reforms in agriculture, the emergence of private sector in various forms and the present level of development, the main factors of the economic mechanism and to ensure the successful activities of the private sector in the regional condition at the second chapter named “Present situation of the private sector in the regions and evaluation of its development” of the thesis.

Third chapter of the thesis is called “The main directions of improvement of the mechanism of action of the private sector in the regions”. Here has been investigated state aid and its regulation, ways of making effective use of financial-tax factors in the mechanism of private sector action, as well reconstruction of financial –tax systems of this sector in the agrarian sector.

Results of the research have been summarized, concrete proposals and recommendations have been put forward at the end of thesis.

**УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ  
ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЧАСТНОГО СЕКТОРА**

**Р Е З Ю М Е**

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования. Здесь также показаны научная новизна и практическая значимость, апробация результатов исследования и их использования.

В первой главе диссертационной работы «Теоретико - методологические основы деятельности частного сектора» подробно исследованы сущность и содержательные элементы формирования деятельности частного сектора, а также особенности формирования этого механизма в регионах.

Во второй главе диссертации «Современное состояние и оценка развития частного сектора в регионах» проанализированы ход реформ в сельском хозяйстве, существующий уровень создания и развития разных форм частного сектора, основные факторы экономического механизма и обеспечение успешной деятельности частного сектора в региональной условиях.

Третья глава диссертационной работы называется «Основные направления совершенствования механизма деятельности частного сектора в регионах». Здесь исследованы вопросы государственной помощи и его регулирования, пути эффективного использования финансового - налоговых факторов в механизме деятельности частного сектора, а также перестройки финансово-кредитной системы этого сектора в аграрной отрасли.

В заключении диссертации обобщены результаты исследования, выдвинуты конкретные предложения и рекомендации.

Çapa imzalanmışdır: 12.05.2015

Formatı: 60/84, 16/1

Sifariş: 77

Sayı: 100

*NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir*

*На правах рукописи*

**ВУГАР ЗАКИР оглу АББАСОВ**

**УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ  
ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЧАСТНОГО СЕКТОРА**

**Специальность: 5311.01 – Организация и управление  
предприятиями**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**Диссертации на соискание научной степени  
доктора философии по экономике**

**НАХЧЫВАН – 2015**